

ուսցն Աստուծոյ պիտի լինին: — Իսկ եթէ ձեզմէ խիստ շատը — ինչպէս որ յայտնի է — աշխարհական պիտի մնան, դարձեալ չը մոռնան որ իրենց եւ ազգիս հզօր պաշտպանները այս եկեղեցականներն եղած են, եւ միշտ համարում ու մեծարանք ունենան առ եկեղեցականութիւն եւ առ եկեղեցականս: Չմամնին այն կիսկատար ուսումնականներուն, այն իմաստակ եւ թեթեւամիտ գիտուններուն, որ տրամաբանութեան սկզբունքներէն անգամ զուրկ լինելով, մանաւանդ թէ կամաւ ճշմարտութեան դէմ կըքրելով, քանի մը եկեղեցականաց պակասութիւնը ամենայն եկեղեցականաց վրայ կըդնեն, որպէս զի եկեղեցականութիւնը՝ անով նաեւ բարեպաշտութիւնը՝ ատելի ընեն իրենց խօսքին մօտիկ ընող միամիտներուն: Այլ հաստատ գիտնալով որ մեր եկեղեցականները ազգին լուսատու կանթեղները պէտք է լինին, նոցա լոյսը իրենց կողմանէ ալ՝ եթէ կրնան՝ աւելցնելու աշխատին, եւ ոչ թէ մարելու խափանելու: Հաստատ գիտնալով որ մեր եկեղեցականները պիտի լինին ազգին բանաւոր տունկերուն ուղղիչ վտակները, նոցա յստակութիւնը՝ եթէ կրնան՝ իրենք ալ պահպանելու աշխատին, եւ ոչ թէ պղծութիւն եւ ցամքեցնելու:

«Երբորդ եւ վերջին պարտքերնիդ է, սիրելի աշակերտք, այս մեր սուրբ վարդապետաց հոգեկեցոյց խրատներէն դուրս չենել, եւ նոցա մեզի սովորեցուցած ուղղափառ դաւանանքէն ու անարատ բարոյականէն չխո-

տորիլ: Շատ երկար կ'լինէր եթէ նոցա գեղեցիկ խրատներուն ամէնն ալ այս տեղս ձեզ յիշեցնել ուղէի, մէկը միայն ձգեմ մտքերնիդ, եւ բաւական համարիմք, այսինքն սրբոյն եղիշէի այն վսեմ եւ քաղցր խորհրդածութիւնը թէ «Բազում ինչ է սրբութիւն՝ սատար լինել անօտարութեան», վարուց սրբութիւնը շատ օգուտ կ'ընէ մարդու մրաքին բարակութիւնն աւելցնելու: Ապա ուրեմն դուք ալ, որ մտքերնիդ բարակ գիտութիւններով եւ ամէն տեսակ հմտութեամբ զարգարելու կաշխատիք, ջանացէք այնպիսի սուրբ վարք ունենալ՝ ինչպիսի կ'սլոյէ ձեր մանկական եւ պատանեկական գեղածաղիկ հասակին, եւ այնպէս կատարեցէք այն յոյսն ու փափաքը զոր մեք եւ ազգը ունիմք ձեր վրայ, այսինքն ի ձեզ տեսնել այսօրուան մեր տօնած սուրբ եւ երանելի վարդապետաց հարադատ եւ հաւատարիմ աշակերտներ եւ երախտագէտ զաւակներ, նոցա օրինակին հետեւող եւ նոցա խրատները սիրով պահող պահպանող: Եւ մի՛ բնաւ տարակուսիք, որ նոքա ամենեքեան ինչպէս միշտ՝ եւս առաւել այսօրուան օրս այս սուրբ տաճարիս մէջ իրենց շնորհաբաշխ աջերը յաներեւոյթս ձեր գլխուն վրայ դրած կ'օրհնեն զձեզ հայրագութ սիրով, եւ անմահ պատարագիս առջեւը կըսեն առ Աստուած, «Ահա մեք եւ մանկունք մեր, զորս դու Տէր ետուր մեզ, եւ քեզ փառք եւ պատիւ յամենայն արարածոց քոց երկնաւորաց եւ երկրաւորաց, այժմ՝ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն»:

Ե Ր Ո Ւ Ս Ա Ղ Է Մ

Մէկ երկիր մը՝ մէկ քաղաք մը չկայ աշխարհիս երեսն որ այնքան մօտ լինի մարդուս սրտին՝ ինչպէս իւր հայրենիքը: Բարեպաշտ քրիստոնէին համար ալ երուսաղէմ քաղաքն ու անոր շրջակայքը այնպիսի քաղցրութիւն մը ունին զոր աւելի գիւրիւն է ըզգալ՝ քան թէ խօսքով բացատրել: Բարեպաշտ քրիստոնեան երբոր երուսաղէմ կըսէ՝ կարծես թէ իւր բուն հայրենեաց՝ այսինքն երկնից արքայութեան յիշատակը սրտին մէջ կընորոգուի. ուստի թէ որ արքայութեան վերին երուսաղէմ կըսէ, անոր ալ պատկեր երկրիս վրայ այն հրաշալի մայրաքաղաքը կ'ճանչնայ, եւ անոր տեսութեամբը կ'մըխիթարուի:

Ուրեմն զարմանք չէ որ քրիստոնէութեան սկիզբէն իվեր՝ ամենայն քրիստոնեայք յարգեր ու սիրեր են միշտ երուսաղէմն, ու աշխարհիս ամէն կողմերէն ջերմեռանդ ուխտազնացութեամբ անգաղար դիմեր են ու կ'գիմեն այն քաղաքին մէջ ու քովերը՝ Քրիստոսի Տեառն մերոյ անօրինական տեղերը տեսնելու:

Այս ջերմեռանդութեան կողմանէ մեր բարեպաշտ ազգն ալ ուրիշ քրիստոնեայ ազգերէն ոչ միայն ետ չէ մնացած, այլ եւ ամէն ժամանակ ցուցուցեր է գործով իւր մեծահաւատութիւնն ու զարմանալի բարեպաշտական եռանդը, եւ բաց ի տարւոյն ամէն եղա-

նակներէն, ամէն տարի սուրբ Զատիկն օրերը երեք չորս հազար հայ ուխտաւորներ անսպասեալ են սուրբ Երուսաղեմի մէջ. որք եւ պարծանօք կընդունին իրենց ուխտադնացութեանը անջնջելի յիշատակ դարձած՝ մահիկէսի կամ մղսէսի պատուանունը, որ կնշանակէ Երուսաղեմացի, որովհետեւ զոսս բառը արաբերէն կամ տաճկերէն Երուսաղեմ, սուրբ քաղաք ըսել է, եւ մղսէսի, մահիկէսի բառերը անկից ելած են:

Եւ յիշաւ ի. եթէ մարդուս բնական զգաց.

մուկը մի է՝ հետաքրքրութեամբ կամ զուարճութեամբ կամ զարմացմամբ եւ կամ գորովանօք ու փղձկելով նայիլ այն ամենայն նիւթական մնացորդաց վրայ որ մեր միտքը կձրգեն նշանաւոր մարդու կամ երեւելի պատմութեան մը յիշատակը, որչափ եւս առաւել այս ամենայն զգացմունքները պէտք է տան մեղի այն տեղերը՝ ուր որ քաղեր է փրկիչն մեր եւ կատարեր է իւր անձառելի սնօրէնութեան խորհուրդները՝ աստուածահրաշ ծննդենէն մինչեւ հրաշափառ համ-

Երուսաղեմ.

բարձումը յերկինս: Եթէ ամենայն քրիստոնեայք եւս կարող չեն անձամբ երթալ այն սուրբ երկիրը, բայց ամենայն քրիստոնեայք եւս պէտք է թուշին սրտով այն տեղերը, եւ ամէն անգամ՝ որ սուրբ աւետարանին պատմութիւնները կըսեն՝ իրենց մտքին մէջ նկարագրեն նաեւ այն անցքերուն ցանկալի տեսարանները: Այս բանիս փոքր իշատէ օգնութիւն մը ընելու մտքով՝ ատեն ատեն կհրատարակեմք նաեւ ամսագրոյս մէջ Աւետեաց երկրին տեսարաններն ու նկարագրութիւնը:

Ով որ աստուածաշունչ սուրբ Գրոց եւ արտաքին հին ու նոր պատմութեանց տեղեկութիւն ունի, Երուսաղեմի անունը տուած

ժամանակը՝ անով աշխարհիս ամենամեծ անցքերը միտքը կըբերէ, եւ այն ինչ անցքեր, ինչ հրաշալի պատմութիւններ, ինչ հոյակապ մարդիկ: Աբրահամ, Մեղքիսեդեկ, Դաւիթ, Սողոմոն, Կոստանդիանոս, Խաչակիրք, Գերեզման փրկչին աշխարհի, Բեթղէշէմ, Թաւոր, լեառն Զիթենեաց, Գողգոթա, որ մէկն ըսեմք. ասոնք այնպիսի անուններ են որ մէկ մէկ մեծամեծ պատմագրերը կարժեն. եւ սոցա ամենուն տեսարանն եղած է Պաղեստինը, որ կըսուի նաեւ Աւեսեաց երկիր, Սուրբ երկիր եւ Հրեայսան, եւ մանաւանդ անոր մայրաքաղաքը Երուսաղեմ:

Պաղեստինը այն երկիրն է որ ատենով

կաթ ու մեղր բղխեցնող երկիր ըստելու պարծանքն ունեցեր էր. իսկ այժմ՝ չոր ու ցամաք լեռներով ու ձորերով լի անապատ եւ անշէն երկիր մը դարձեր է, Աստուծոյ բարկութեան հարուածները յայտնապէս ցուցնելով իւր տխուր երեսին վրայ: Այն ձորերուն ու հովիտներուն մէջ մէկ ձոր մի եւս կայ՝ ուրիշներէն ալ աւելի անբերամայի. եւ ահա անոր մէջ ու քովի մերկ ու քարոտ լեռներուն վրայ տարածուած է երուսաղէմ, կամ՝ թէ լաւ եւս ըսեմք՝ Երուսաղէմի աւերակները, այնպիսի շէնքերու ցիր ու ցան կտորներ որ հազարաւոր տարիներու մէջ կանգնած են եղեր Հրեայք, Հռովմայեցիք, Յոյնք, Խաչակիրք, Արաբացիք, ամէնն ալ կիսակործան պարիսպներով շրջապատուած: Քաղաքը չմըտած կնայիս կտեսնես գիմացդ մզկիթներու մինարէներ, աւերակներ, տալաւաթներ, քարանձաւներ, խեղճով ձիթենիներու փոքրիկ անտառ մը, բլուրներու վրայ քանի մը նոճիներ, եւ սոցա ամենուն մէջ քանի մը հազար ցած ու խեղճ տնակներ՝ յորս կրնակին Հրեայք, Տաճիկք, Արաբացիք, Յոյնք, Հայք, Ասորիք եւ ուրիշ ազգերէ ժողովուրդներ, եւ կրեսս հիացմամբ. «Այս է ուրեմն Երուսաղէմը»: Կմըսնես ներս, ոչ յիշատակարաններ կգրտես, ոչ արձանագրութիւններ, եւ ոչ մէկ ամբողջ շինուածք, այլ ամէն բան քանդուած, քերթըւած, աւրուած, անհետ եղած. սակայն ամենուն ալ յիշատակները անմոռանալի աւանդութեամբ որդւոց որդի անկորուստ պահուած, ամէնն ալ իրենց անուններովը, իրենց պատմութիւններովը: Կհասեմատես լածներդ կարգացածներուդ հետ. իսկոյն կտեսնես որ ամէնն ալ ճիշդ են ու անտարակուսելի: Եւ ինչ տեղեր, ինչ ցանկալի եւ քաղցր յիշատակներ. ազգիս Գեոնեսարէթ, անդին Կարմեղոս, մէկգին Թաբոր, միւս գին Սիոն, հեռուն Կեսարիա Պաղեստինոյ, Բեթղեհէմ, Գեթսեմանի, Կափառնաուտ, Բեթանիա, ձորն Յովսափատու, ձորն Կեդրոնի, եւ լեռն Ձիթենեաց՝ որոյ վրայ քանի մը հին ձիթենիներ կեցած են:

«Բաժնուեցայ ուղեկիցներէս, կրսէ Լամարթին, գնացի այն ձիթենիներուն ամենէն հինը որն էր նէ՝ անոր արմատին խոնարհեցայ. — կրսեն թէ այն ծառը 2000 տարուան է. — այնչափ մեծ էր ձգած շուքն որ անով երուսաղէմը աչքէս կծածկուէր, եւ բնոյն ետեւէն ուրիշները զիս չէին տես-

ներ. Կեդրոնն ու Յովսափատու ձորը առ «Չեւս էին. Կեդրոնին ցամաք հեղեղատը լուռ կեցեր էր. ծառին վրայի տերեւներէն «մէկն ալ չէր շարժեր. փակեցի աչքերս, «միտքս տարի այն գիշերը որոյ երկրորդ օրը «մարդկային ազգի փրկագործութիւնը պիտի «կատարուէր, եւ յորում առաքեալն ի Հօրէ «մարդկանց համար չարչարուելու դալով, «դեռ նոցա ձեռքէն մահը չընդունած՝ չար- «չարանաց բաժակը խմեց: Աղաչեցի զնա որ «ինձ եւս պարգեւէ այն փրկութեան մէկ մա- «սը՝ զոր աշխարհս այնչափ թանկ գնով գը- «նեց. երեւակայեցի այն ցաւոց ուղիւնս որ «որով այն միջոցին լցուած էր Որդւոյն Աս- «տուծոյ սիրտը, եւ որ մէկ նայուածքով աչ- «քին առջեւը կրերէր մարդուս բովանդակ «խեղճութիւնը, բոլոր միտութիւնը, ամենայն «գառնութիւնը, բովանդակ ունայնութիւնը, «ամէն չարութիւնները, այն միջոցին որ «կուղէր իւր վրայ առնուլ այն ամենայն յան- «ցանաց եւ գժբազդութեանց բեռը՝ ընդ- «որով մարդկային ազգը ճնշուած՝ կանցնէր «հեծեծելով դարէ ի դար այս արտասուաց «հովիտի մէջէն. այն միջոցին որ հասկըցաւ «թէ կարելի չէ բերել այս աշխարհս ոչ մէկ «ճշմարտութիւն եւ ոչ մէկ մխիթարութիւն «մը՝ առանց անձամբ զանձն զոհ մատուցա- «ցանելու. այն միջոցին որ սոսկալով մը ետ «քաշուելով մահուան շուքէն՝ զոր արդէն «կզգար իւր վրայ, կրսէր առ Հայրն իւր. «Հայր, անցո՛ւ յինէն զբաժակս»:

Երուսաղէմի մէջ ամենէն աւելի նշանաւոր եւ ամենայն ուխտաւորաց ցանկալի տեղը Քրիստոսի Տառն մերոյ սուրբ Գերեզմանն է: Գերեզմանին վրայի եկեղեցին դրսէն ահագին շէնք մըն է՝ առանց սիւնազարդ կամարակապ ձեւեր ունենալու, եւ քովի ուրիշ անկանոն շէնքերուն մէջ ծածկուածի պէս է: Եկեղեցին կանգնուած է Գողգոթա լերին վրայ, կամ՝ թէ աւելի ճիշդ խօսելով՝ լերին այն կտորին վրայ՝ ուր որ Հեղինէ թագուհւոյն ձեռքովը սուրբ Խաչը գանուեցաւ, ուստի եւ երեք այլ եւ այլ եկեղեցիներէ ձեւացած է, մէկը սուրբ Գերեզման, միւսը Գողգոթա, երրորդն ալ Դիւտ սրբոյ խաչին: Բուն սուրբ Գերեզմանին մատուռը բոլորաձեւ է, լոյսը վերէն կառնու, եւ շինուած է Քրիստոսի թաղուած տեղւոյն վրայ. միւս երկու մատուռներն ալ անոր հետ կպած են պատերով ու կամարակապ սանդուխներով:

Սուրբ Գերեզմանին մատրանը մէջ գիշեր

ցորեկ ժամասացութիւն, երգեցողութիւն, աղօթքի ձայներ անսպաւս են. վասն զի ամենայն քրիստոնեայ աղգերն ալ այն ընդարձակ շինուածքին մէկ մէկ անկիւնները, կամարներուն վրայ, խորաններուն առջեւը, իրենց ջերմեռանդութիւնները կկատարեն:

Սուրբ Գերեզմանը, կամ թէ գերեզմանին վրայի շէնքը՝ երկայնաձեւ քառանկիւն է, ճերմակ մարմարիոնէ, գետնէն քսան ոտնաչափ բարձրութեամբ, վրան մարմարիոնէ գմբէթով. այն շէնքին մէջ է ահա նոյնպէս ճերմակ մարմարիոնէ բուն Գերեզմանը, մէկ կողմովը շէնքին պատին հետ կպած, որոյ վրայ սուրբ պատարագ կմատուցուի: Սուրբ Գերեզմանի եկեղեցւոյն ամենէն հանդիսաւոր օրը զատիկի օրն է, յորում մինչեւ քսան հազար քրիստոնեայք ժողովուած կլինին ամէն տարի՝ Քրիստոսի չարչարանաց եւ մահուանն ու յարութեան տօնը այն հրաշալի տեղը կատարելու:

Եկեղեցւոյն աջակողմը, գետնէն ութը ինը կանգուն բարձրութեամբ, քսանմէկ աստիճանով բարձր է Գողգոթան, որոյ վերի կողմը երկու մատուռ կայ՝ մէջերը ճերմակ մարմարիոնէ, մէկը Յունաց եւ միւսը Լատինացւոց ձեռքը: Այն մատուռներուն մէջ բազմաթիւ կանթեղներ կան որ գիշեր ցորեկ կվաւին: Բոլոր այս շէնքերը նորոգուած են 1808-ին այն տեղը պատահած սոսկալի կրակէն ետքը:

Մեծն Պետրոս հեռատես մտածութեամբ մը ուզեր էր Քրիստոսի սուրբ Գերեզմանը Ռուսաստան փոխադրել, եւ այս բանիս համար օսմանեան տէրութեան հետ թղթակցութիւններ ունեցեր էր 1709-ին. բայց միւս եւրոպական տէրութիւնները եւ այն ժամանակի պատերազմները արգելք եղան այն խորհրդոյն կատարմանը:

Մեք ուրիշ ժամանակի պահելով սուրբ երկրին եւ անոր տիեզերահռչակ մայրաքաղաքին մանրամասն ստորագրութիւնները,

այս տեղ համառօտեմք միայն երուսաղեմի պատմութիւնը ամբողջութեան համար:

Երուսաղեմին հիմնադիրն է Մեքքիսեդեկ թագաւոր քահանան, որ Աբրահամ նահապետին ժամանակակից էր, եւ քաղաքին անունը Սաղիմ դրաւ, այսինքն խաղաղութիւն, կարծես թէ գուշակելով որ ատենով ինչ մեծամեծ խռովութիւններ պիտի ելնեն անոր մէջ եւ անոր համար... եւ անշուշտ խնդրելով յԱստուծոյ որ այն խռովութիւնները հեռու մնան իւր կանգնած քաղաքէն: Յերուսացիք անոր տիրելով՝ անունը դրեր էին Յերուս. Դաւիթ մարգարէն առաւ զայն Յերուսացւոց ձեռքէն, իւր մայրաքաղաքն բրաւ, շէնցուց եւ զարդարեց. նորա որդին Սողոմոն՝ եւս առաւել փառաւորեց զայն՝ հրաշակերտ տաճարին շինութեամբը: — Քրիստոսէ 600 տարի առաջ նաբուքոդոնոսոր Բաբելացւոց թագաւորը առաւ Երուսաղէմը, այրեց մոխիր դարձուց, Սողոմոնի տաճարն ալ մէկտեղ, ու մէջի Հրեաները գերի տարաւ Բաբելոն: Հրեայք գերութենէն դառնալով՝ նորէն կանգնեցին քաղաքն ու տաճարը. յետոյ Անտիոքոս կործանեց զայն, նմաւն Մակաբէ դարձաւ նորոգեց: Պոմպէոս տիրեց Երուսաղեմի Քրիստոսէ 65 տարի առաջ. եւ Քրիստոսի Տեառն մերոյ այն քաղաքին մէջ խաչուէէն 70 տարի ետքը Վեսպասիանոս կայսեր որդին Տիտոս առաւ ու բոլորովին քանդեց զայն: — Ադրիանոս կայսրը 132-ին նոր Երուսաղէմ մը կանգնեց՝ հնոյն աւերակներուն մօտ, եւ անունը դրաւ Ելիս Կապիսոլեան. բայց Մեծն Կոստանդիանոս նորէն առաջին անունը տուաւ անոր: — Արաբացիք եւ Տաճիկք տիրեցին Երուսաղեմի 638-ին, եւ 1035-ին: Խաչակիրները Եւրոպայէն գնացին՝ ազատեցին զայն այլազգեաց ձեռքէն 1099-ին, եւ Երուսաղեմի թագաւորութիւնը կանգնեցին, որ հարիւր տարիի չափ հաստատ մնաց: — Այժմ՝ Սողոմոնի տաճարին հին տեղոյն վրայ Տաճիկ մզկիթ մը շինուած է: Երուսաղեմի բնակիչները 50,000 կհամրուին:

